

*Maria Halamska**

TRANSFORMACJA WSI 1989–2009: ZMIENNY RYTM MODERNIZACJI

W szkicu autorka wykazuje, że w długiej perspektywie czasowej na polskiej wsi, podobnie jak w Europie Zachodniej oraz Środkowej, zachodzą cztery wielkie procesy zmieniające jej oblicze: deruralizacja, dezagraryzacja, kształtowanie się nowego modelu rolnictwa (peząntyzacja/depeząntyzacja) oraz restratyfikacja. Kształtują one nowe miejsce wsi w społeczeństwie, nowe miejsce rolnictwa w społeczeństwie i gospodarce oraz nową strukturę wsi jako subsystemu społecznego. Zmiany były obserwowane w całym analizowanym dwudziestolecium, choć w krótszych odcinkach czasu przebiegały w różnym tempie. Trzy z nich – deruralizacja, dezagraryzacja i restratyfikacja – są kontynuacją procesów, które zachodziły już przed 1989 r. Występują one powszechnie zarówno w Europie Zachodniej, jak i Środkowo-Wschodniej. Pewną oryginalność można natomiast odnotować w tworzeniu się nowego modelu agrarnego, dostosowania postkomunistycznych struktur produkcyjnych rolnictwa do gospodarki rynkowej.

Słowa kluczowe: wieś, transformacja, deruralizacja, dezagraryzacja, restratyfikacja, nowy model agrarny.

Rzeczywistość społeczna ma dwoistą naturę. Składają się na nią statyka i dynamika społeczna, trwanie oraz zmiana. Dynamika i idące za nią zmiany mają różne nasilenie. Charakterystyczną cechą społeczeństw nowoczesnych i ponowoczesnych jest ogromne przyspieszenie ich tempa: przeobrażenia sposobów produkcji i stylu życia zachodzą wielokrotnie w ciągu jednego pokolenia, co dla życia społecznego ma także negatywne konsekwencje. Tradycyjną, bez mała definicyjną cechą wsi było wolniejsze tempo zmian, które wynikało z charakteru kultury chłopskiej. Można założyć, że mimo postępującej dekompozycji ta odmienność wsi się utrzymuje.

Dynamika społeczna ma zmienny rytm, niekiedy zwalnia, innym razem przyspiesza. Znaczne przyspieszenie przemian na polskiej wsi nastąpiło w latach 70., a potem na przełomie lat 70. i 80. XX wieku. W tym ostatnim okresie ich korelatem był kryzys ekonomiczny i społeczny. Uwidoczniał się wtedy w sposób szczególnie mechanizm „wzrostu bez rozwoju”, a chłopi stali się „grupą pęcznie-

* Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Euroreg, ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa, e-mail: m.halamska@uw.edu.pl.

jącą”, z rysującymi się oznakami rozpadu. Był to dobrze przygotowany grunt pod gwałtowną zmianę kulturową, którą przyniósł rok 1989, łączący się z kulturową traumą. Przełom polityczny doprowadził do zmian w wielu dziedzinach życia społecznego, które w różnym nasileniu zachodziły przez całe następne dwudziestolecie. Dokonywały się one w racjonalnym porządku – konsekwencje jednych były bowiem źródłem innych. Proponujemy tu dynamiczne spojrzenie na wiejską rzeczywistość ostatnich dwóch dekad, kiedy to zmiany miały szczególny charakter: nakładały się na siebie w zmieniających się z upływem czasu proporcjach, ścierały się deformacje starego ładu i tworzyły nowy.

Po 1989 r. pojawiło się ważne metodologicznie pytanie: czy zmiany te są tranzycją, czy też bardziej złożoną transformacją? Ówczesna dyskusja była toczona na wyrost, a niechęć do koncepcji tranzycji wynikała także z krytyki pośpiesznie sformułowanej tezy o końcu historii. Nie będzie chyba nadużyciem, jeśli stwierdzę, że z metodologicznego punktu widzenia stawianie hipotez o takiej właśnie, tranzycyjnej naturze zmiany nie jest bezzasadne. Wynika to, po pierwsze, z socjologicznej tradycji, gdyż większość teorii socjologicznych to teorie ewolucyjne, teorie zmian zmierzających w określonym kierunku. Po wtóre, formułowanie hipotez w duchu tranzycyjnym, choć rodzi niebezpieczeństwo pominięcia przemian zachodzących w kanonie, ma tę zaletę, że pozwala sformułować pytania o to, czy zachodzące przeobrażenia są podobne do wcześniej obserwowanych, czy też specyficzne, w jakim stopniu są uniwersalne, w jakim zaś specyficzne. W tym duchu przeprowadzimy naszą analizę, definiując zmianę społeczną w najprostszy, podręcznikowy sposób, czyli jako różnicę między stanem systemu społecznego w jednym momencie (t_1) a stanem tego systemu w innym momencie (t_2). Interesowała nas przy tym nie tylko różnica między stanem poszczególnych elementów wiejskiego systemu społecznego w 1989 r. i 2009 r., lecz także wewnętrzna dynamika zmiany, momenty jej przyspieszenia lub spowolnienia.

Nie ma rzeczywistości społecznej absolutnie stabilnej, choć np. na wsi od wieków procesy trwania dominują nad procesami zmian. Zachodzą tam różnorodne, wolniejsze lub szybsze zmiany, z których część układu się w pewne ukierunkowane sekwencje powiązane w sposób przyczynowo-skutkowy, czyli procesy społeczne. W szkicu tym chcę pokazać, że w dość długiej perspektywie czasowej na wsi polskiej, podobnie jak w Europie Zachodniej oraz Europie Środkowej, zachodzą cztery wielkie procesy, które zmieniają jej oblicze: deruralizacja, dezagraryzacja, kształtowanie się nowego modelu rolnictwa (pezantyzacja/depezantyzacja) oraz restratyfikacja. Ich najważniejsze efekty stanowią 1) nowe miejsce wsi w społeczeństwie, 2) nowe miejsce rolnictwa w społeczeństwie i gospodarce oraz 3) nowa struktura wsi jako systemu społecznego.

Deruralizacja, czyli zmieniające się miejsce wsi w społeczeństwie

Deruralizacja to proces odnoszący się do całego społeczeństwa, który polega na stopniowym zmniejszaniu się udziału populacji wiejskiej w populacji narodowej. W 2002 r. według Narodowego Spisu Powszechnego populacja wsi liczy-

ła 14 619,7 tys. osób, co stanowiło 38,2% ludności kraju. W latach 2002–2007 mimo spadku liczby ludności kraju liczba ludności wiejskiej zwiększyła się do 14 799 tys., co stanowiło 38,8% populacji kraju. Jest to jeden z najwyższych wskaźników w Unii Europejskiej.

Taki udział ludności wiejskiej Polska osiągnęła w wyniku deruralizacji trwającej cały XX w. W latach 1910–1913 udział ludności wiejskiej na ziemiach polskich szacowany jest na 71,7%, w latach 1939–1941 na 63,1% (Eberhard 1991). Po wojennych migracjach i zmianach terytorialnych udział ludności wiejskiej w 1946 r. wynosił 66%, a następnie systematycznie, choć wolno, spadał: w 1960 r. – do 51,7%, w 1970 r. – do 47,7%, w 1980 r. – do 41,3%, a w 1990 r. – do 38,2% (Frenkel 2003). W tym samym czasie bezwzględna liczba mieszkańców wsi pozostawała na tym samym poziomie (ok. 14,5 mln osób). W latach 90. XX w. proces deruralizacji w Polsce został w zasadzie zahamowany: przez całą dekadę udział ludności wiejskiej utrzymywał się na podobnym, nieznacznie przekraczającym 38% poziomie, co potwierdził NSP z 2002 r. Od 2002 do 2007 r. liczba ludności wiejskiej wzrosła o ok. 120 tys., a na skutek zmniejszenia się liczby ludności kraju aż o 0,6 pp. Obserwujemy, na razie w krótkim odcinku czasu, proces reruralizacji, który ma jednak niejednoznaczny charakter.

Po pierwsze, uwidacznia się w strukturze elementów decydujących o zmianach liczebności populacji wiejskiej. Stanowią one wypadkową trzech grup czynników: ruchu naturalnego ludności wiejskiej, migracji wewnętrznych między miastem a wsią oraz migracji zagranicznych, a także zmian w podziale administracyjnym kraju. Po okresie wysokiego ujemnego salda migracji wieś–miasto od 1980 r. tendencja ta słabła, a 2000 r. przyniósł jej odwrócenie: na wsi bowiem wystąpiło dodatnie saldo migracji wewnętrznych. Pojawiły się jednak migracje zagraniczne, w tym na długotrwały pobyt czasowy, w przypadku których istnieją tylko szacunkowe dane. Można przypuszczać, że w 2007 r. poza granicami kraju przebywało ok. 2 mln osób, z czego ok. 30% stanowili mieszkańcy wsi. Izasław Frenkel sądzi, że gdyby przyjąć tak rygorystyczne kryterium jak w NSP i liczyć tylko osoby faktycznie przebywające w miejscu zamieszkania, to „absolutna liczba ludności wiejskiej w 2007 r. byłaby nie większa, a mniejsza niż w 2000 r.” (Frenkel 2008, s. 181). Reruralizacja jest w tym przypadku efektem niedoskonałości statystyki w okresie międzypisowym.

Po drugie, reruralizacja jest regionalnie zróżnicowana. Największy udział ludności wiejskiej (ponad połowę) mają województwa podkarpackie, świętokrzyskie i lubelskie, a najmniejszy, poniżej $\frac{1}{3}$, województwa: śląskie, dolnośląskie i zachodniopomorskie. Dynamika ludności wiejskiej w poszczególnych regionach w analizowanym okresie także była bardzo zróżnicowana. W 12 województwach w latach 1990–2007 zaobserwowano wzrost udziału ludności wiejskiej. W czterech z nich (małopolskim, pomorskim, śląskim i zachodniopomorskim) był to wzrost systematyczny. Natomiast w województwach mazowieckim, opolskim oraz podlaskim odnotowano systematyczny spadek udziału ludności wiejskiej.

Tab. 1. Bilans ludności wiejskiej w latach 1991–2007 w tys. osób

Wyszczególnienie	1991–2000*	2000–2003	2004–2007
Zmiany liczby ludności	199,0	93,0	122,0
Elementy zmian:			
Przyrost naturalny	456,3	48,1	29,2
Saldo migracji wieś–miasto na pobyt stały	–364,2	58,7	157,2
Saldo migracji zagranicznych na pobyt stały	–17,1	–13,1	–22,8
Zmiany podziału administracyjnego	–103,0		–77,0**

* W zestawieniu brak dla tego okresu pozycji „saldo migracji na pobyt czasowy dłuższy niż dwa miesiące”, która to kategoria liczyła 226,7 tys. osób.

** Dla całego okresu 2000–2007.

Źródło: Frenkel 2003, s. 75; 2008, s. 177; *Rocznik demograficzny* 2008.

Tab. 2. Ludność wiejska w latach 1990, 2000 i 2007 w poszczególnych województwach

Województwo	Udział ludności wiejskiej w %		
	1990	2000	2007
Polska	37,0	38,2	38,8
Dolnośląskie	28,5	28,4	29,4
Kujawsko-pomorskie	38,2	37,7	38,9
Lubelskie	55,3	53,2	53,4
Lubuskie	35,5	35,3	36,1
Łódzkie	35,5	35,1	35,6
Małopolskie	48,6	49,6	50,6
Mazowieckie	36,1	35,7	35,3
Opolskie	48,3	47,6	47,5
Podkarpackie	59,5	58,9	59,4
Podlaskie	44,5	41,5	40,5
Pomorskie	30,6	31,6	33,3
Śląskie	19,0	20,6	21,6
Świętokrzyskie	55,3	54,1	54,6
Warmińsko-mazurskie	41,0	39,9	40,0
Wielkopolskie	42,4	42,3	43,4
Zachodniopomorskie	30,2	30,3	31,1

Źródło: Frenkel 2003, s. 15; *Rocznik demograficzny* 2008.

Po trzecie, na problem deruralizacji trzeba patrzeć przez pryzmat różnicowania się obszarów wiejskich. W peryferyjnych zachodzą procesy depopulacyjne, w podmiejskich zaś przybywa mieszkańców. W latach 1950–1960 ubytek ludności zaobserwowano w 18,8% gmin, w 1960–1970 w 42,2%, w 1970–1978 w 68,5%, w 1978–1988 w 64,4%, a w 1988–2002 – 61,5% (Pięćek 2006). Proces ten postępuje nadal, czego dowodzą analizy Andrzeja Rosnera. Stwierdza on, że „przrasta liczba mieszkańców na obszarach podmiejskich, a zmniejsza w oddalonych od większych miast. [...] Pojawiły się wyraźne obszary koncentracji ludności i obszary zmniejszania się zaludnienia” (Rosner 2008, s. 216). Powoduje to różnicowanie się charakteru tych obszarów. Powstają strefy podmiejskie, na które silnie oddziałują miasta. W zasięgu bezpośredniego oddziaływania miast

powyżej 250 tys. mieszkańców znajdują się 194 gminy (8,9%). Z kolei w zasięgu oddziaływania miast średnich, czyli liczących powyżej 100 tys. mieszkańców, znajduje się 118 gmin (5,4%). Można w nich odnotować nie tylko wzrost liczby mieszkańców, lecz także szybki rozwój funkcji pozarolniczych, któremu towarzyszą zmiany w strukturze aktywności ekonomicznej, zatrudnienia i wykształcenia. Na szczególną uwagę zasługują tak zwane obszary oddziaływania metropolitalnego, które szybko się urbanizują (Czarnecki 2008, s. 230). Są to strefy obsługujące miasta i przez nie obsługiwane, które rozrastają się, wchłaniając dodatnie saldo migracji miasto–wieś. Proces deruralizacji *de facto* ciągle zachodzi¹.

Trzeba przy tym pamiętać, że w analizowanych dwudziestu latach proces ten przebiega w niekorzystnych warunkach. Z jednej strony na początku lat 90. transformacyjny kryzys gospodarczy wypchnął na wieś zbędną siłę roboczą, a także ograniczył pozarolniczy popyt na nią. Z drugiej strony pod koniec lat 80. w Europie Zachodniej nastąpił „powrót do wiejskości”. Zaczęto wówczas formułować programy i manifesty odnowy wsi, doceniając jej walory kulturowe, a także tworząc koncepcje trwałego i zrównoważonego rozwoju. Praktycznym tego wyrazem jest zmiana polityki Unii Europejskiej, która Wspólną Politykę Rolną stara się zastąpić „polityką rozwoju wiejskiego”. Ponadto występuje moda na mieszkanie na wsi (wcześniej obserwowana na Zachodzie), której sprzyja rosnąca zamożność niektórych grup społecznych.

Dezagraryzacja

Dezagraryzacja to proces ograniczania się agrarności, czyli wpływu rolnictwa na gospodarkę i rolników na społeczeństwo, w tym na gospodarkę i społeczeństwo wiejskie. Zjawisko takie występuje od początku XX w., od kiedy jej najczęściej spotykane miary, czyli udział rolnictwa w tworzeniu PKB oraz stosunek ludności zatrudnionej w rolnictwie do całej populacji, systematycznie maleją. Wskazanych wskaźników często używa się jako miar rozwoju społeczno-gospodarczego kraju.

Dezagraryzację obserwuje się w Europie Środkowej od początku XX w., kiedy społeczeństwa rolnicze regionu zaczęły powoli tracić rolniczy charakter. Proces ten zdecydowanie przyspieszył po 1990 r., na co wskazuje dynamika udziału rolnictwa w tworzeniu PKB. W 1992 r. wynosił on 7,2%, w 1996 r. – 6,2%, w 2002 r. – 3,1%, w 2004 r. – 4,1%, a w 2008 r. – ok. 4%. Po wejściu Polski do UE ustabilizował się na poziomie ok. 4%.

Jako miarę agrarności społeczeństwa stosuje się także odsetek zatrudnionych w rolnictwie lub utrzymujących się z rolnictwa, czyli odsetek populacji kraju lub wsi związany z rolnictwem. Jest to jednak dosyć kłopotliwe, ponieważ szacunki udziału w populacji osób na różne sposoby związanych z rolnictwem znacznie od

¹ Jest przy tym mało czytelny ze względu na administracyjne kryterium wyodrębniania wsi w Polsce. Jeśli przyjmie się morfologiczne kryteria gęstości zaludnienia, to według kryterium OECD na polskiej wsi mieszka 34,4% ludności, a według kryterium Eurostatu – 29,3%.

siebie odbiegają. Dlatego warto zarysować trudności wiążące się z określeniem agrarności wsi i społeczeństwa polskiego, które wynikają z odmiennych kryteriów definiowania rolniczości. W NSP z 2002 r. wyróżniono kategorię ludności rolniczej, czyli ludności w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, co przecież nie oznacza, że wszystkie osoby do niej należące są rolnikami. Tak rozumiana ludność rolnicza stanowiła 27,4% ludności Polski i 71,5% ludności wsi. Związki z rolnictwem można także określić w inny sposób – poprzez pracę w gospodarstwie albo dochody z rolnictwa. Zasięg agrarności będzie wtedy inny. Co więcej, będzie on inny także w obrębie poszczególnych kryteriów, w zależności od ich mniejszej lub większej restrykcyjności.

W przypadku kryterium „posiadanie gospodarstwa rolnego” rolniczość Polski wahać się będzie od 22% gospodarstw domowych, w skład których wchodzi użytkownik jakiegoś gospodarstwa rolnego, do 6,8% gospodarstw domowych, w skład których wchodzi użytkownik gospodarstwa rolnego większego niż 1 ha i produkującego głównie na rynek.

W przypadku kryterium „praca w rolnictwie” wahać się będzie od 32,2% wnoszących jakiegokolwiek wkład pracy do gospodarstwa rolnego do 11,6% pracujących stale lub wyłącznie w gospodarstwie w wymiarze większym niż 3 godziny dziennie.

W przypadku kryterium „dochody” wahać się będzie od 17,9% ludności osiągającej jakiegokolwiek dochody z pracy w rolnictwie lub pochodne do 7,2% ludności osiągającej dochody głównie z aktualnej pracy w rolnictwie (Halamska 2005). W odniesieniu do wsi wskaźniki agrarności są przeciętnie 2,5 razy wyższe. Pojęcie „agrarności” jest więc nieostre, płynne. Dobrze ilustrują to dane na temat związków z rolnictwem poprzez dochody. Z pracy w rolnictwie utrzymuje się ok. 7% ludności Polski (17% ludności wiejskiej), lecz jeśli pod uwagę weźmie się żyjących także z rent i emerytur rolniczych, to odsetek wzrośnie do ok. 15% w skali kraju (38% na wsi).

Niezależnie jednak od przyjętego kryterium dynamiczna analiza ukazuje kurczenie się agrarności, czyli postępujący proces dezagraryzacji. Dynamika tego procesu wzrasta w okresie transformacji. Rytm dezagraryzacji odnotowują statystyki, sondaże i badania socjologiczne. Udział dwóch kategorii, czyli właścicieli gospodarstw i robotników rolnych, sukcesywnie maleje w strukturze społecznej Polski, co ukazują badania nad strukturą społeczną z lat 1982–2002.

Tab. 3. Zmiany udziału „kategorii agrarnych” w strukturze społeczno-zawodowej Polski (w %)

Kategorie społeczno-zawodowe	1982	1987	1994–1995	1998–1999	2002
Robotnicy rolni	1,8	1,5	2,0	2,1	2,7
Właściciele gospodarstw	23,5	19,8	13,4	12,2	10,2

Źródło: Domański 2004, s. 218.

Analizując ten proces, trzeba wziąć pod uwagę fakt, że dezagraryzacja może być rozpatrywana co najmniej w dwóch wymiarach: obiektywnym i subiektyw-

nym. Powyższe dane dotyczą wymiaru subiektywnego, czyli zjawisk zachodzących na poziomie świadomości społecznej, którą bada się na podstawie deklaracji o pracy w rolnictwie. Warto jednak pamiętać, że subiektywny wymiar agrarności, np. identyfikacja z rolniczością i „agrарystyczny” sposób postrzegania świata, ma znacznie szerszy wymiar. W wymiarze obiektywnym agrarność analizuje się, badając zatrudnienie w rolnictwie czy dochody z rolnictwa.

Tab. 4. Dynamika dezagrарyzacji w latach 1988–2007

Rok	Pracujący w rolnictwie			
	ogółem		na wsi	
	w tys.	% pracujących	w tys.	% pracujących
A.	Według NSP 1988 oraz PSR 1996			
1988	5003	27,1		56,1
1995	4781	30,4		62,1
B.	Według <i>Rocznika statystycznego rolnictwa i obszarów wiejskich</i> 2008. Stan na 31 XII			
1995	4125,3			
2000	4245,9			
2002 A	4229,4			
2002 B	2109,0			
2003	2088,7			
2004	2094,2			
2005	2092,8			
2006	2092,9			
C.	Według BAEL*			
2000	2715	18,7	2525	45,5
2003	2497	18,3	2301	43,7
2004	2472	17,9	2272	42,5
2007	2239	14,7	2058	35,3
Średnioroczne tempo spadku				
2000–2007	68 tys. rocznie		67 tys. rocznie	
2000–2003	0,1 pp.		0,45 pp.	
2004–2007	0,75 pp.		1,8 pp.	

* Badanie aktywności ekonomicznej ludności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Frenkel 2008, s. 19; *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich* 2008; Błąd 2009.

Analiza oparta na tych danych także nastęrcza trudności, ponieważ nie dysponujemy – ze względu na zmianę kryteriów – informacjami w pełni porównywalnymi². Nawet jednak takie dane wskazują na zmienny rytm procesu. Początek

² Przerowadzenie takiej analizy całego okresu po 1989 r. jest niemożliwe, ponieważ po PSR w 1996 r. zmieniły się kryteria zaliczania do pracujących lub niepracujących w rolnictwie, co doprowadziło do statystycznie ogromnego spadku zatrudnienia w rolnictwie. Między 1996 a 2002 r. zatrudnienie w rolnictwie spadło o 2,6 mln, z czego, jak szacuje Frenkel, aż 42% stanowiło efekt zmiany definicji pracującego. W rzeczywistości z rolnictwa ubyło 1554,6 tys., czyli ok. 44,1% (Frenkel 2005, s. 89).

transformacji i pierwsze lata ostatniej dekady XX w. przyniosły przejściowy, względny wzrost agrarności związany ze spadkiem zatrudnienia w gospodarce (część A tabeli 4). Na nieznaczne obniżenie się zatrudnienia w rolnictwie złożyły się likwidacja ok. 300 tys. miejsc pracy w prywatyzowanych PGR-ach oraz utrata pracy poza rolnictwem i powrót do gospodarstw ok. 600 tys. członków rodzin rolniczych. Proces dezagraryzacji wyraźnie przyspieszył po 2000 r., co możemy szczegółowo prześledzić, opierając się na danych BAEL. Między 2000 a 2007 r. udział pracujących w rolnictwie spadł o 4 pp. w skali kraju, a na wsi o 10,2 pp. Po wejściu do UE tempo procesu jeszcze bardziej wzrosło. W ciągu czterech lat poprzedzających akcesję średnioroczne tempo spadku zatrudnienia w rolnictwie wynosiło 0,1 pp., a na wsi 0,45 pp. Natomiast po wejściu do UE dynamika wyraźnie wzrosła – do 0,75 pp. rocznie, a na wsi do 1,8 pp. Potwierdzają to inne dane BAEL: w 2007 r. wśród ludności wiejskiej w wieku 15 lat i więcej ludność rolnicza stanowiła tylko 46%, choć w 2003 r. było to jeszcze 51%.

Agrarność także znacznie różni się w poszczególnych województwach. Prześledźmy to zjawisko na dwóch rodzajach tak zwanych danych obiektywnych: udziale rolnictwa w tworzeniu regionalnego PKB oraz odsetku pracujących w rolnictwie wśród ludności wiejskiej.

Tab. 5. Regionalne odmiany agrarności wsi

Województwo	Wartość dodana brutto rolnictwa	Ludność wiejska pracująca w rolnictwie (w %)	Województwo	Wartość dodana brutto rolnictwa	Ludność wiejska pracująca w rolnictwie (w %)
Dolnośląskie	2,7	26,3	Podkarpackie	3,0	37,4
Kujawsko-pomorskie	4,6	44,3	Podlaskie	7,1	68,2
Lubelskie	7,0	59,9	Pomorskie	2,4	25,6
Lubuskie	4,0	22,2	Śląskie	1,2	17,7
Łódzkie	3,9	50,2	Świętokrzyskie	5,0	53,6
Małopolskie	2,3	32,4	Warmińsko-mazurskie	6,3	38,6
Mazowieckie	3,5	44,2	Wielkopolskie	6,7	37,8
Opolskie	5,0	31,9	Zachodniopomorskie	4,3	25,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Frenkel 2005; *Rocznik statystyczny województw 2008*.

Na podstawie odnośnych wskaźników można wyróżnić województwa bardzo agrarne, takie jak podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i łódzkie, a także mazowieckie i kujawsko-pomorskie, w których w rolnictwie pracuje nieco więcej niż 2/5 ludności wiejskiej. Z kolei do województw, w których zatrudnienie ludności wiejskiej w rolnictwie jest stosunkowo niskie, należą śląskie, lubuskie, dolnośląskie, pomorskie i zachodniopomorskie. Co ciekawe, typ agrarności ma wpływ na jej obecną ewolucję, czyli zakres i tempo kurczenia się. Analiza wykazuje, że w ostatnich latach dezagraryzacja najszybciej przebiegała w województwach, w których zatrudnienie w rolnictwie było stosunkowo niskie. Bardziej widoczna jest jednak inna zależność: dezagraryzacja w zasadzie nie postępowała w woje-

wództwach, w których udział pracujących w rolnictwie był wysoki (np. małopolskie) lub bardzo wysoki (podlaskie, świętokrzyskie, lubelskie). Analiza bardzo krótkiego okresu nie może przynieść w pełni zadowalających rezultatów. Dlatego należy w przyszłości oprzeć ją na porównywalnych, wiarygodnych danych dla całego okresu.

Kształtowane się nowego modelu rolnictwa

Powstawanie nowego modelu rolnictwa stanowi niezwykle istotny proces, niosący ze sobą wiele dalekosiężnych społecznych konsekwencji, choćby takich jak zmiany struktury społecznej wsi czy zwiększenie się dystansów społecznych. Opisuując taki model, musimy wziąć pod uwagę trzy grupy czynników: po pierwsze – relacje między czynnikami produkcji, czyli ziemią, kapitałem a siłą roboczą, po drugie – cel produkcji, który określa charakter związków rolnictwa i rolników z gospodarką narodową i społeczeństwem, po trzecie – rolę, jaką odgrywa państwo w jego funkcjonowaniu (Rey, Gerbaud 1996).

W XX w. w Europie Środkowej trzykrotnie doszło do zmian modelu: w okresie międzywojennym i w latach 40. przeprowadzono reformy rolne, od 1948 r. do lat 70. forsowano kolektywizację, a w latach 90. doprowadzono do skutku dekollektywizację. Przeobrażenia na polskiej wsi tylko w pewnej części pokrywały się z rytmem przemian w regionie. Zauważmy, że kolektywizacji nie doprowadzono w naszym kraju do końca. Skutkowało to powstaniem swoistego dualnego, rodzinno-kolektywistycznego modelu rolnictwa, funkcjonującego według specyficznej racjonalności³, której kres przyniósł rok 1989.

Nowy model wykształcił się w sposób żywiołowy, choć za przyzwoleniem państwa. W latach 90. nastąpiły istotne zmiany w strukturze własności i władania ziemią. W analizowane dwudziestolecie rolnictwo polskie weszło z post-socjalistyczną trójsektorową strukturą własności: gospodarstwami państwowymi, spółdzielczymi i prywatnymi. Do największych zmian doszło w sektorze państwowych gospodarstw rolnych, które zajmowały ok. 18% użytków rolnych kraju i które od 1992 r. na mocy odrębnej ustawy były prywatyzowane. Na bazie dawnych PGR-ów poprzez sprzedaż lub dzierżawę, powstały gospodarstwa prywatne, choć nie były to jeszcze struktury w pełni ustabilizowane. Tylko niewielka część użytków rolnych – 933,5 tys. ha, czyli 5,5% – została zagospodarowana przez sektor publiczny. W momencie wejścia Polski do UE struktura władania użytków rolnych miała już wyraźny zarys – właściwie całe rolnictwo polskie było prywatne. Gospodarstwa sektora prywatnego w 2002 r. użytkowały 15 965,8 tys. ha, czyli 94,5% użytków rolnych, a użytkownikiem dominującym były indywidualne gospodarstwa rolne zajmujące 87,9% użytków rolnych kraju.

³ Racjonalność rolnictwa kolektywistycznego analizuję szczegółowo w pracy: M. Hałamska, 1998, *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Zajmuję się w niej także racjonalnością funkcjonowania gospodarki chłopskiej jako układu pozostającego w symbiozie z gospodarką centralnie planowaną.

Tab. 6. Zmiany władania użytkami rolnymi w latach 1989–2002 (w %)

Władający	1989	1992	1996	2000	2002
Sektor prywatny	80,3	80,3	91,2	92,2	94,5
– gospodarstwa indywidualne	76,2	76,4	82,1	83,9	87,9
– spółdzielnie produkcji rolnej	4,0	3,6	2,7	2,0	1,9
– spółki i inne	–	0,3	6,4	6,3	4,7
Sektor publiczny	20,0	19,7	8,8	7,8	5,5
– gospodarstwa państwowe	18,7	17,7	6,7	5,7	5,4

Źródło: Dzun 2005, s. 241.

Indywidualne gospodarstwa rolne cały czas zmieniają swój charakter. Wyraźnie rysuje się tendencja stałego wolnego spadku liczby gospodarstw, co pociąga za sobą zmiany ich struktury obszarowej. Powolny spadek występował już w latach 1950–1988, kiedy odnotowano ubytek 434,8 tys., czyli 14,6% gospodarstw. Zmiany struktury obszarowej przyspieszyły między 1988 a 2002 r. Zniknęło wówczas ok. 216 tys., czyli mniej więcej 10% gospodarstw (Halamska 2007).

Tab. 7. Dynamika zmian struktury gospodarstw w latach 1996–2007

	Lata		
	1996	2002	2007
Gospodarstwa rolne w tys.	3066,5	2933,2	2579,2
– bez działalności rolniczej	303,1	755,6	188,2
– do 1 ha	1019,7	977,1	771,1
– 1–5 ha	1130,0	1146,9	1036,9
– 5–20 ha	828,0	693,5	644,3
– 20 i więcej ha	88,4	115,8	126,8
Dynamika w roku 1996 = 100			
Gospodarstwa rolne	100	95,7	84,1
– bez działalności rolniczej	100	249,3	62,1
– do 1 ha	100	95,8	75,6
– 1–5 ha	100	85,7	80,3
– 5–20 ha	100	83,4	77,9
– 20 i więcej ha	100	131,0	143,4
Dynamika średnioroczna – punkty procentowe			
		1996–2002	2003–2007
Gospodarstwa rolne	100	(–0,7)	(–1,2)
– bez działalności rolniczej	100	(+25,0)	(–37,4)
– do 1 ha	100	(–0,7)	(–4,9)
– 1–5 ha	100	(–0,25)	(–1,9)
– 5–20 ha	100	(+2,9)	(–1,1)
– 20 i więcej ha	100	(+5,2)	(+2,5)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dzun 2008, s. 98.

Odmienny rytm zmian struktury obszarowej występował po 2003 r., a więc po wejściu Polski do UE. Spadkowa dynamika liczby gospodarstw utrzymuje się, a nawet wzrasta, choć jednocześnie można wyróżnić dwa rytmy zmian. Pierwszy

występuje w drobnych gospodarstwach – zwiększyło się tempo ich zanikania. Drugi występuje w gospodarstwach większych. Tempo ich przyrostu wyraźnie spada, co jest spowodowane przede wszystkim brakiem nowych zasobów po zagospodarowaniu ziemi popegeerowskiej.

Prywatny charakter gospodarstw rolnych odnosi się do wewnętrznych relacji między czynnikami produkcji: ziemią, która stanowi własność prywatną albo pozostaje w prywatnym użytkowaniu, prywatnym kapitałem wykorzystywanym w procesie produkcji (pochodzącym z zasobów własnych albo kredytów) a pracą rodziny albo najemną. W zależności od charakteru pracy gospodarstwa prywatne dzieli się na gospodarstwa rodzinne oparte na pracy rodziny oraz przedsiębiorstwa rolne oparte na pracy najemnej.

Równie ważnym aspektem powstawania nowego modelu rolnictwa są cele funkcjonowania gospodarstw rolnych: przeznaczenie ich produkcji na zaspokojenie własnych potrzeb lub na rynek. Wyraźny podział w tym zakresie istnieje od początku lat 90., kiedy to zbiorowość gospodarstw rolnych wyraźnie rozpadła się na gospodarstwa towarowe („rynkowe”) i gospodarstwa prowadzone lub jedynie istniejące z innych względów, np. „samozaopatrzeniowych” czy quasi-chłopskich (por. Szemberg 1998). Pierwsze działają, aby produkować, co zapewnia im ścisłą integrację z gospodarką, rynkiem i społeczeństwem. Drugie nie są podporządkowane rynkowi i cechują się znaczną autonomią funkcjonowania, zwykle pełniąc funkcje inne niż produkcyjne. Oznacza to, że działają według dwóch odmiennych racjonalności, różnią się logiką, sposobami i mechanizmami funkcjonowania, celami produkcji, a także zasadami integracji z gospodarką narodową i społeczeństwem. Szacuje się, że ok. 19% stanowią gospodarstwa produkujące na rynek, 40% przede wszystkim na rynek, choć jest to produkcja na niewielką skalę, a 41% na samozaopatrzenie (Zegar 2007)⁴.

Logika funkcjonowania gospodarstw samozaopatrzeniowych pozornie wykazuje podobieństwo do znanej z klasycznych gospodarstw chłopskich. Brak lub słabe związki z rynkiem, niepoddawanie się jego dyktatowi oraz zbywanie tylko nadwyżek produkcji stanowią klasyczne cechy takich gospodarstw, które opisał Aleksandr Czajanow. Jednak w gospodarce chłopskiej liczą się także stosunek do pracy i dążenie do maksymalnego wykorzystania każdej pary rąk. Nie obserwuje się takiego zjawiska w polskich gospodarstwach samozaopatrzeniowych. Wymownym tego świadectwem są chociażby ugory i inne niewykorzystane moce produkcyjne⁵. W klasycznym gospodarstwie chłopskim rodzina była ściśle związana z gospodarstwem, gdyż od rozmiarów produkcji zależało jej wyżywienie (samozaopatrzenie) oraz więzi z gospodarką (podatki). Nie dysponujemy nowymi danymi na temat skali zaspokajania potrzeb żywnościowych poprzez samozaopatrzenie, ale z pewnością jest ono tylko częściowe, na co wskazuje choć-

⁴ Teza ta jest prawdziwa także w odniesieniu tylko do „prawdziwych” gospodarstw rolnych zarejestrowanych w IACS. W bazie znajduje się ponad 1750 tys. gospodarstw, a liczbę gospodarstw rynkowych Józef Zegar szacuje na 463 tysiące.

⁵ Zegar pisze m.in. o niewykorzystanych, dekapitalizujących się budynkach gospodarczych i sprzęcie.

by struktura produkcji gospodarstw. Mogły one pozwolić sobie na wycofanie się z rynku oraz tylko częściowe samozaopatrzenie, gdyż aż 92% z nich posiada inne, pozarolnicze dochody. Dzięki temu zyskały autonomię, która jednak nie ma nic wspólnego z autonomią gospodarstwa chłopskiego. Dlatego też nazywam te gospodarstwa quasi-chłopskimi i traktuję je jako specyficzny wytwór polskiego „końca chłopów” (Halamska 2004).

Zmiany sposobu integracji z rynkiem oraz przeobrażenia obszaru gospodarstw współgrają ze sobą. Związki z rynkiem umacniają przede wszystkim gospodarstwa największe i ekonomicznie najsilniejsze, których właściciele dążą do powiększenia wykorzystywanego obszaru, majątku i intensywności produkcji. Z kolei w gospodarstwach mniejszych słabną związki z rynkiem. Ich właściciele odchodzą od komercyjnej logiki funkcjonowania, upraszczając i ograniczając produkcję oraz redukując wykorzystywany obszar. Są to gospodarstwa sytuujące się na schyłkowych trajektoriach, ulegające marginalizacji.

Analizując tworzenie się dualnego modelu polskiego rolnictwa, trzeba zwrócić uwagę na jego regionalne odmiany. Cechą wyróżniającą może być obecność gospodarstw quasi-chłopskich w strukturze rolnictwa. Ich przestrzenna alokacja jest bardzo zróżnicowana. Wydaje się, że istnieje kilka regionalnych typów ich obecności:

- 1) regiony, w których drobne, quasi-chłopskie gospodarstwa dominują, nadając swoisty charakter obszarom wiejskim. Przykładem mogą być województwa małopolskie i podkarpackie, gdzie wśród drobnych gospodarstw (przeciętny obszar 2–2,5 ha) samozaopatrzeniowe gospodarstwa quasi-chłopskie dominują w strukturze (odpowiednio 60% i 66%) i zajmują znaczną część użytków rolnych (ponad $\frac{2}{3}$). Absorbują one bardzo duże zasoby siły roboczej w rolnictwie. Ponadto występuje słaby związek rolnictwa z gospodarką, o czym świadczy niska wartość produkcji sprzedanej z hektara (odpowiednio 1100 i 820 zł). Do tego typu zbliża się także województwo świętokrzyskie;
- 2) regiony, w których samozaopatrzeniowe gospodarstwa quasi-chłopskie jedynie uzupełniają w zasadzie właściwą strukturę agrarną. Taka sytuacja występuje w Polsce zachodniej i północnej – w województwach dolnośląskim, lubuskim, zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim. Wprawdzie można w nich zaobserwować znaczny odsetek gospodarstw samozaopatrzeniowych w strukturze gospodarstw (ok. 40%), ale ich udział w użytkach rolnych jest stosunkowo mały (ok. 10%). Niewielkie gospodarstwa otaczają gospodarstwa duże, które cechują się niskimi wskaźnikami zatrudnienia w rolnictwie i względnie wysoką produkcją towarową (od 1500 do 3300 zł z ha);
- 3) regiony, w których samozaopatrzeniowe gospodarstwa quasi-chłopskie stanowią margines rolnictwa. Dzieje się tak w Wielkopolsce, na Kujawach, ziemi opolskiej i Podlasiu. Stosunkowo nieliczne małe gospodarstwa samozaopatrzeniowe stanowią jedynie niewielki odsetek użytków rolnych (10–15%), co sprawia, że nie wpływają na bardzo wysokie wskaźniki towarowości i silną integrację z gospodarką. We wskazanych regionach rolnictwo odgrywa istotną rolę w gospodarce.

Podsumowując, zasięg lokalnych odmian modelu dualnego pokrywa się z granicami historycznych regionów, takimi jak dziewiętnastowieczne zabory. Należy jednak zauważyć, że nie wszystkie regiony w pełni przystają do takiego schematu. Na przykład na Podlasiu ostatnio zachodzą dostrzegalne przemiany rolnictwa.

Wybrane elementy procesu restratyfikacji

Restratyfikacja to proces zmian struktury społecznej wsi przynoszący także modyfikację hierarchii warstwowych w jej obrębie. Trwa od czasu, gdy udział ludności wiejskiej utrzymującej się z rolnictwa zaczął maleć. W okresie PRL-u przeprowadzono ekstensywną industrializację, której nie towarzyszyła urbanizacja. W efekcie powstała liczna grupa chłopów-robotników. W okresie transformacji grupa ta niemal zupełnie zanikła. Andrzej Kaleta dowodzi, że w 1975 r. 30% rolników było dwuzawodowych, a w 2002 r. – tylko 5% (Kaleta 2005). Równolegle pojawiała się inna tendencja, promowana przez nowy rozwój wiejski – wielozawodowość. Wynika ona z tak zwanego wielofunkcyjnego rozwoju wsi (lokalizacja drobnej wytwórczości i usług) oraz rolnictwa, które ma służyć realizacji także pozaprodukcyjnych celów. Trzecia tendencja o bardzo doniosłych konsekwencjach to kurczenie się grupy rolników. Zmniejsza się jej bezwzględny i względny wkład w strukturę społeczną. Zjawisko ma także wymiar symboliczny, gdyż rolnik odarty z mitu żywiciela narodu przestaje być centralną figurą wsi⁶. W tym miejscu skoncentruję się na przedstawieniu zmian składu społeczno-zawodowego wsi, struktury wykształcenia oraz dochodów, choć nie wszystkie dane dotyczą całego analizowanego okresu.

Nie dysponujemy w pełni porównywalnymi danymi na temat struktury społecznej wsi od początku transformacji. Można jednak stwierdzić, że wyraźnie zmieniła się już w jej pierwszych latach. Między 1988 a 2003 r. spadło zatrudnienie w przedsiębiorstwach państwowych i spółdzielniach, wzrosło zaś w przedsiębiorstwach prywatnych, a na wsi pojawili się nieznani wcześniej bezrobotni.

Tab. 8. Zatrudnienie ludności wiejskiej w 1988 i 1993 r. (w %)

Rok	Przedsiębiorstwo państwowe	Spółdzielnia	Przedsiębiorstwo sprywatyzowane	Przedsiębiorstwo prywatne	Bezrobocie	Renta, emerytura
1988	51,6	10,5	1,8	33,3	1,0	1,8
1993	36,8	6,0	3,0	37,6	9,4	7,2

Źródło: Kovách 1997.

⁶ Mimo to według badań hierarchii zawodów z 2006 r. wciąż zajmuje on wysokie piąte miejsce.

Po ośmiu latach transformacji w jednym z raportów CBOS (BS/135/135/98, s. 5) znalazła się informacja, że „połowa pracujących rodowitych mieszkańców wsi⁷ to rolnicy lub robotnicy niewykwalifikowani, a jedynie 11% przynależy do kadry kierowniczej, inteligencji oraz pracowników umysłowych niższego szczebla”. Systematycznie przemiany struktury społecznej wsi możemy śledzić od 2000 r., opierając się na strukturze reprezentatywnej próby w powtarzanych według tych samych zasad badaniach *Diagnoza społeczna*.

Tab. 9. Struktura gospodarstw domowych na wsi według grup społeczno-ekonomicznych w latach 2000–2009 w %

Grupa społeczno-zawodowa	Rok badania				
	2000	2003	2005	2007	2009
Pracownicy	28,3	30,2	30,2	36,0	42,1
Rolnicy	11,4	11,7	11,7	12,0	14,1
Pracownicy użytkujący gospodarstwo rolne	12,7	10,2	10,2	8,5	b.d.*
Emeryci i renciści	38,9	38,0	38,0	35,1	34,6
Pracujący na własny rachunek	5,8	4,8	4,8	4,6	4,8
Utrzymujący się z niezarobkowych źródeł	1,8	5,0	5,0	3,7	4,3
N – wielkość próby wiejskiej	945	1280	1280	1879	4079
% próby ogólnopolskiej	31,75	32,87	32,87	33,96	33,00

* W 2009 r. ta kategoria nie występuje w strukturze próby – zapewne wchłonęły ją dwie inne kategorie: „pracownicy” oraz „rolnicy”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Czapiński, Panek 2001; 2004; 2006; 2007; 2009.

Dane w tab. 9 zaprezentowane dotyczą struktury gospodarstw domowych, ale potwierdzają zmniejszanie się liczebności kategorii zawodowych związanych z rolnictwem, wzmocnienie kategorii utrzymujących się z pracy poza rolnictwem, a także spadek udziału emerytów i rencistów. Podobne wyniki przynoszą też analizy ostatniego okresu: w 2005 r. kategoria „rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy” stanowiła 14,4% ogółu pracujących, w 2007 r. – 13,3%, a w 2009 r. – 12,8% (Czapiński, Panek 2009, s. 117). Wieś przestaje być miejscem, gdzie żyją przede wszystkim rolnicy.

Nowa postać struktury społecznej wciąż jest *in statu nascendi*. Ilustrują to badania CBOS „Jak nam się żyje” z 2007 r.⁸ Wraz z kurczeniem się grupy rolników i robotników na wsi przestają dominować kategorie związane z pracą fizyczną. Stanowią w sumie ¼ populacji wsi, co zapewne wpłynie na zmianę systemu wartości ludności wiejskiej.

Pojawiła się za to dość liczna kategoria pracowników fizyczno-umysłowych, związanych z szeroko pojmowaną sferą usług oraz – na razie niezbyt duża – warstwa tak zwanej klasy średniej. Warto również odnotować dość silnie zaznaczającą się obecność tak zwanej nowej klasy średniej.

⁷ Urodzonych w mieście mieszkańców wsi było wtedy 4%.

⁸ Przeprowadzone na liczącej 38 866 osób losowej próbie dorosłych Polaków. Próba wiejska liczyła 14 452 osoby.

Tab. 10. Hipotetyczna struktura społeczno-zawodowa wsi w 2007 r.

Autoidentyfikacja z proponowaną grupą społeczno-zawodową	%	Nowe (hipotetyczne) grupy stratyfikacyjne
Wieś	100,0	Wieś
Rolnicy indywidualni i pomagający im członkowie rodzin	13,0	Rolnicy
Kadra kierownicza, specjaliści, zawody twórcze, kierownicy	4,0	Nowa klasa średnia
Właściciele prywatnych firm, sklepów, agenci	3,0	Stara klasa średnia
Pracownicy administracyjno-biurowi, specjaliści niższego szczebla	7,0	Wyższa kategoria pracowników fizyczno-umysłowych
Pracownicy fizyczno-umysłowi, pracownicy sklepów, listonosze	8,0	Niższa grupa pracowników fizyczno-umysłowych
Emeryci i renciści	27,0	Emeryci i renciści
Robotnicy wykwalifikowani	11,0	Robotnicy wykwalifikowani
Robotnicy niewykwalifikowani	6,0	Robotnicy niewykwalifikowani
Bezrobotni	9,0	„Przejęciowa grupa transformacyjna”
Inne: uczniowie i studenci, gospodynie domowe	12,0	Inne

Źródło: Fedyszak-Radziejowska 2008, s. 62 i opracowanie własne.

Struktura społeczna wsi obecnie się zmienia, dokonuje się restratyfikacja. Pojawiają się „przejęciowe grupy transformacyjne” o nieokreślonej pozycji w strukturze⁹. Taką grupą są np. bezrobotni, łącznie z „zawodowymi bezrobotnymi”. Jej wielkość zmienia się w zależności od koniunktury gospodarczej, a część należących do niej osób pracuje w tak zwanej szarej strefie. Drugą taką grupą są quasi-chłopi, czyli użytkownicy drobnych gospodarstw rolnych, którzy gros dochodów czerpią ze źródeł pozarolniczych, choć posiadanie gospodarstwa stanowi dla nich ważny element samoidentyfikacji. Trzecią grupą są emigranci, zarówno wyjeżdżający na dłuższy czas, jak i stali uczestnicy migracji sezonowych. Jest to

⁹ Odwołuję się do koncepcji Artana Fugi, który stwierdza, że są to grupy znajdujące się w połowie drogi między miastem a wsią. „Są społeczno-kulturowym produktem transformacji, a w konsekwencji są niestabilne, płynne, otwarte na inne grupy, w trakcie konstytuowania się i rozpadu. Są to jednocześnie grupy «same w sobie» i stające się czymś innym, czyli utożsamiające się z innymi grupami bardziej stabilnymi i bardziej tradycyjnymi. Są to więc grupy przekształcające się, dynamiczne, kipiące energią, posiadające podwójną lub potrójną tożsamość społeczną w trakcie tworzenia. Co oczywiste, nie mają wyraźnie zakreślonych granic, które często się pokrywają. Status społeczny jednostek należących do tych grup jest prowizoryczny. Łatwo mogą je opuścić i zintegrować się z innymi” (Fuga 2007, s. 377). Jako przykłady takich grup w Albanii Fuga podaje: chłopów emigrantów, chłopów nowych mieszczuchów, wiejskich handlarzy oraz wirtualnych właścicieli ziemi. Wskazuje na ich znaczenie w pojawiających się konfliktach społecznych, a także zwraca uwagę, że przyczyniają się do zachwiania społecznej równowagi, co w konsekwencji może stanowić zagrożenie dla stabilności instytucji społecznych i politycznych.

grupa dość liczna – o tym, że ktoś z rodziny pracował w 2007 r. za granicą, w badaniach CBOS z 2007 r. informowała niemal co dziesiąta wiejska rodzina. Grupa emigrantów wiejskich, najczęściej czasowych, wyraźnie wzrosła po wstąpieniu Polski do UE. Wprawdzie wymienionych grup nie odnajdziemy w klasycznych kategoriach opisu struktury społecznej, ale są one obecne w społecznej świadomości, co przekłada się na percepcję społecznych hierarchii na wsi.

Jako inny ważny czynnik restratyfikacji można wskazać niezwykle dynamiczne zmiany poziomu wykształcenia ludności wiejskiej. Szybko rośnie grupa ludzi z wykształceniem średnim i wyższym niż średnie. Jakkolwiek wciąż najpowszechniejsze jest wykształcenie podstawowe (gimnazjalne, podstawowe i niższe – 36,5%), to już co trzeci mieszkaniec wsi legitymuje się wykształceniem średnim i wyższym niż średnie.

Tab. 11. Struktura wykształcenia mieszkańców wsi w latach 1988–2007 (w %)

Poziom wykształcenia	1988	2002	2004	2007
Podstawowe i niższe*	60,9	44,0	40,7	36,5
Zasadnicze zawodowe	24,2	29,2	29,4	30,5
Średnie	13,1	22,4	24,5	25,7
Wyższe	1,8	4,3	5,4	7,2

* W 2007 r. gimnazjalne i niższe.

Źródło: Frenkel 2005; 2008.

Zmiana struktury wykształcenia ma ogromne znaczenie, gdyż bardzo silnie różnicuje status społeczny i pozycję materialną, a także wpływa na opinie, postawy i zachowania. Oznacza to, że na wsi mają szansę nasilić się zachowania i postawy wyłamujące się z dotychczasowych norm i standardów. Naruszy to z pewnością społeczną spójność wsi także dlatego, że na podział według poziomu wykształcenia nakłada się podział generacyjny – wykształcenie zdobywają ludzie młodzi.

Wieś zawsze stanowiła zbiorowość zróżnicowaną majątkowo. Nie inaczej jest także teraz, choć podstawowym zróżnicowaniem w skali kraju jest to między miastem a wsią. Przeciętne dochody na wsi to ok. $\frac{2}{3}$ przeciętnych dochodów w największych miastach. Podobnie jak w całym kraju, dochody na wsi rosną – w latach 2005–2007 odrobinę szybciej niż w poprzednim okresie, przy czym nieco bardziej dynamiczny wzrost dochodów wsi ukazuje nieznacznie malejący dysparytet dochodowy. Zróżnicowanie dochodów na wsi nie jest wysokie i od 2000 r. utrzymuje się na podobnym poziomie. Członkostwo w UE wpłynęło na wzrost tempa wzrostu dochodów w ogóle, bardziej na wsi niż w miastach. Szczególnie duże znaczenie miało dla poprawy sytuacji dochodowej rolników, co jednak, z uwagi na niewielki udział dochodów z rolnictwa, nie mogło zaważyć na dochodach wsi. Zauważmy, że dochody wsi, podobnie jak poszczególnych wiejskich rodzin, pochodzą z wielu źródeł: 38% z pracy najemnej, 15% z rolnictwa, 8% z biznesu pozarolniczego, a 37% ze świadczeń społecznych i socjalnych (Zegar 2008).

Tab. 12. Ewolucja dochodów na wsi w latach 2003–2009

Dochody	2000*	2003	2005	2007	2009
Przeciętna wysokość dochodów na gospodarstwo domowe	735	1887	2122	2399	2572
Dochody wiejskich gospodarstw domowych (dochody ogółem = 100)	77,2	90,2	89,6	91,5	95,3

* W 2000 r. dochód ekwiwalentny na jednostkę przeliczeniową, uwzględniający współczynnik oszczędności, który wynika z rozkładu kosztów stałych w różnych typach gospodarstw domowych.

Źródło: Czapiński, Panek 2001; 2009; Zegar 2008.

Warto zwrócić uwagę, że dochody rolników wzrosły. Trudno znaleźć w pełni porównywalne dane dotyczące dynamiki wzrostu. Według cytowanych *Diagnoz*, w 2005 r. dochody rolników (w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną) wynosiły 702 zł wobec 794 na mieszkańca wsi, a w 2007 r. – 908 i 914 zł. O skali zmian wymownie świadczy fakt, że przeciętne dochody rolniczego gospodarstwa domowego według *Diagnozy społecznej 2007* wynosiły 2491 zł i były wyższe nie tylko od dochodów wiejskiego gospodarstwa domowego (2195 zł), lecz także przeciętnego gospodarstwa domowego w Polsce. Tendencja ta według *Diagnozy społecznej 2009* nadal się utrzymuje. W 2009 r. przeciętne dochody rolniczego gospodarstwa domowego niemal dorównały dochodom przeciętnego gospodarstwa domowego w Polsce (odpowiednio 2564 zł i 2572 zł) i były wyższe niż dochody przeciętnego gospodarstwa domowego na wsi (2451 zł). Oznacza to zmiany w hierarchii zamożności wsi i poprawę samopoczucia rolników, co odnotowują badania CBOS (CBOS 2008/BS 89). Dochody tej grupy są także najsilniej zróżnicowane spośród wszystkich wyróżnionych grup gospodarstw domowych.

Mimo lepszego samopoczucia wieś nie czuje się zamożna: 64% mieszkańców uważa się za ludzi ubogich (Czapiński, Panek 2007, s. 292). Nie jest to bezzasadne, gdyż wskaźniki ubóstwa relatywnego (25,8% wobec 12,7%), ustawowego (22,6% wobec 10,5%) oraz minimum egzystencji (12% wobec 5,25%) są ciągle dwukrotnie wyższe niż w mieście (Zegar 2008, s. 26).

Proces restratyfikacji polskiej wsi przyspieszył w okresie transformacji systemowej. Struktura społeczna polskiej wsi zmienia się w strukturę społeczeństwa ponowoczesnego, o czym świadczy m.in. zmniejszenie niektórych dystansów do miasta (wykształcenie, dochody). Członkostwo w UE wpływa na utrzymanie tempa restratyfikacji, a co za tym idzie zmianę pozycji dochodowej rolników oraz pojawienie się niektórych grup przejściowych. Zjawisko przebiegało w nieco inny sposób w poszczególnych regionach. Restratyfikacja bowiem jest silnie skorelowana z poziomem i tempem rozwoju społeczno-gospodarczego.

Uwagi końcowe

W niniejszej pracy nie zostały opisane wszystkie zachodzące na polskiej wsi zmiany. Nie zajęto się m.in. przeobrażeniami struktury pozarolniczej gospodarki wiejskiej, udziałem wsi w życiu publicznym czy zmianami postaw i systemu

wartości. Jednak już uwzględnione tutaj cztery serie zmian ukazują wieś jako szybko zmieniającą się przestrzeń. Spektakularne zmiany zaszły w rolnictwie, niegdyś podstawie wiejskiej gospodarki. Zaczął kształtować się jego nowy model – rolnictwo dualne w kilku regionalnych odmianach. W zależności od regionu proces dezagrarnizacji przebiega w różnym tempie. Pochodną zmian w strukturze gospodarki wsi, które polegają na utracie przez rolnictwo dominującej roli, są modyfikacje struktury społecznej. Warstwą kurczącą się są rolnicy, a nasycenie struktury społecznej nowymi kategoriami społeczno-zawodowymi zależy nie tylko od położenia wsi w konkretnym regionie, lecz także od odległości od miasta.

Zmiany, które składają się na cztery opisane wyżej procesy, zachodziły przez całe analizowane dwudziestolecie, choć ich tempo w krótszych odcinkach czasu było zmienne. Trzy z nich – deruralizację, dezagrarnizację i restratyfikację należy traktować jako kontynuację procesów, które występowały powszechnie już przed 1989 r., tak w Europie Zachodniej, jak Środkowo-Wschodniej. Warto również zwrócić uwagę, że deruralizacja straciła w Polsce impet wtedy, gdy zahamowanie procesu wystąpiło na Zachodzie. Czy mamy zatem do czynienia tranzycją, czy raczej z szeroko pojętą konwergencją? A przecież według niektórych osób są to tylko mity... Pewną oryginalność można natomiast odnotować w przypadku tworzenia nowego modelu agrarnego, czyli dostosowania postkomunistycznych struktur produkcyjnych rolnictwa do gospodarki rynkowej.

Zmiany, które powyżej syntetycznie opisaliśmy, przebiegają w różny sposób w poszczególnych regionach. Analizowaliśmy je w granicach współczesnych jednostek administracyjnych (województw), ale na ich rytmie i charakterze ciąży historyczne dziedzictwo związane z położeniem w regionach ukształtowanych w czasie dziewiętnastowiecznych zaborów. Jako przykłady mogą służyć agrarność i dezagrarnizacja poszczególnych regionów, a także lokalne odmiany dualnego modelu rolnictwa.

Na rytm i kierunki zmian wpływa także miejsce wsi w układzie centrum–peryferie, w którym centrami są różnej wielkości miasta. Analizowane dwudziestolecie ukazało rosnący wpływ tego właśnie czynnika różnicującego. Powoduje to, że polska wieś staje się coraz bardziej zróżnicowana, co może oznaczać, że socjologia i inne nauki społeczne zajmujące się nią będą miały problemy z jej definiowaniem.

Literatura

- Błąd M., 2009, „Rolnictwo jako «przechowalnia» nadwyżek siły roboczej w okresie transformacji systemowej w Polsce”, *Więś i Rolnictwo*, nr 4(145).
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2001, *Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*, Warszawa: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2004, *Diagnoza społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania.

- Czapiński J., Panek T. (red.), 2006, *Diagnoza społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Vizja Press&IT.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2007, *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Warszawa: Vizja Press&IT.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2009, *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Czarnecki A., 2008, „Urbanizacja wsi w obrębie obszarów metropolitarnych”, w: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Domański H., 2004, *Struktura społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dzun W., 2005, *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Dzun W., 2008, „Duże gospodarstwa rolne przed i po wejściu do UE”, w: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Eberhard P., 1991, „Przemieszczenie i dynamika ludności wiejskiej w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku”, *Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, nr 3.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2008, „Psychospołeczny wymiar zmian na polskiej wsi”, w: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Frenkel I., 2003, *Struktura społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w świetle wyników Spisu 2002*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Frenkel I., 2005, „Struktura demograficzno-zawodowa ludności wiejskiej w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002”, w: A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Frenkel I., 2008, „Przemiany demograficzne i aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w pierwszych latach XXI wieku”, w: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Fuga A., 2007, „Les groupes sociaux ruraux transitionnels. L'exemple albanais dans le contexte des Balkans ”, w: Y. Lugenbühl (red.), *Nouvelles urbanités, nouvelles ruralités en Europe*, Bruxelles, New York: P.I.E. Peter Lang.
- Halamska M., 1998, *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Halamska M., 2004, „A different end of the peasants?”, *Polish Sociological Review*, nr 3(147).
- Halamska M., 2005, „«Segment agrarny» w zmieniającej się strukturze społeczeństwa polskiego”, *Wiś i Rolnictwo*, suplement do nr 3(128).

- Halamska M., 2007, „Przemiany polskiej wiejskości”, w: G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Departament Informacji i Promocji.
- Kaleta A., 2005, „Wielozawodowość na obszarach wiejskich”, w: K. Górlach, A. Foryś, *W obliczu zmiany – wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kováč I., 1997, „Jakość życia w 6 wybranych krajach postsocjalistycznych”, *Wieś i Rolnictwo*, nr 3(96).
- Pięćek B., 2006, „Czy wieś polska się wyludnia?”, *Wieś i Rolnictwo*, nr 1(130).
- Poczta W., 2008, „Rolnictwo”, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska, *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Rocznik demograficzny*, 2008, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich*, 2008, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województw*, 2008, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rey V., Gerbaud F. (red.), 1996, *Les nouvelles campagnes de l'Europe centre orientale*, Paris: CNRS Editions.
- Rosner A., 2008, „Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce”, w: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Szemberg A., 1998, „Przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw chłopskich w pierwszych latach transformacji”, *Wieś i Rolnictwo*, nr 1(98).
- Zegar J., 2007, „Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce”, *Wieś i Rolnictwo*, nr 1(134).
- Zegar J., 2008, „Z czego żyje polska wieś?”, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska, *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.

THE POLISH COUNTRYSIDE IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION 1989–2009: A DIFFERING PACE OF MODERNIZATION

The author of this essay argues that, in a longer time perspective, four major processes have been taking place in the countryside and changing its character in Polish as well as in other countries in Western and Central Europe: de-ruralization, de-agrarianization, development of a new model of agriculture (peasantization/de-peasantization) and re-stratification. These processes are affecting 1) the place of the countryside in society, 2) the place of agriculture in society and in national economy, 3) the structure of the countryside as a social subsystem. These changes have been taking place throughout the last two decades, albeit with different

speed in different time periods. Three of them, de-ruralization, de-agrarianization and re-stratification, are continuations of processes which took place before 1989. Their dynamics does not differ from that in Western and Central-Eastern Europe. The fourth, more original process can also be detected in the development of a new agrarian model: the adjustment of the post-communist structure of agricultural production to the market economy.

Key words: countryside, transformation, de-ruralization, de-agrarianization, re-stratification, new agrarian model.